प्रादेशिक विद्वद्गोष्ठी - वेदेषु त्रैस्वर्य व्यवस्था

(मैसूरु) 28 जनवरि 2016

विद्वान् वंशीकृष्ण घनपाठी

भारतीयानां धर्मः वेदमूलक इति बहुधा विश्रूयते। सोऽयं वेदः, पद्यगद्यगानात्मको विराजते यस्याक्षराणां स्वर एव जीवस्थानीयो वर्तते। तदुपोद्बलकतया शिक्षावचनमेवं लभ्यते।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्य प्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रं यजमान हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। (पाणिनीय शिक्षा)

स्वरहीनः इत्यत्र, विहित स्वरहीनः इत्यभिप्रायः। स्वररहितो वर्णः यस्यां कस्याञ्चिदप्यवस्थायां न भवति। उपांशुस्थितावपि स्वराणां ग्राहकत्वं श्रोतुर्न संपद्यते। परन्तु, अत्र उदात्तादि वर्णगुणाः वक्तृध्वनिनिष्ठाः न तु श्रोतुः।

त्रैस्वर्यम्

1. स्वरास्त्रयः। उदात्तः (उत्- उन्नतः), अनुदात्तः (न उदात्तः, अनुन्नतः अर्थात् नीचः) स्वरितः (स्वः- स्वर्गः, स इव उच्चैर्ध्वन्यमान इति भावः)। एकश्रुतिशब्देन स्वराणामन्यतमत्वं विवक्षितम्। तथा च प्रचय इति उदात्तश्रुत्या वर्तमानोऽपि स्वरः अनुदात्त विशेष एव।
2. **उच्चैरुदात्तः।** (ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः उदात्तः इति कथ्यते।)
3. **नीचैरनुदात्तः।** (ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु अधोभागे निष्पन्नः अनुदात्तः इति कथ्यते।)
4. **समाहारस्स्वरितः।** (उदात्त - अनुदात्त वर्णधर्मौ समाह्रियेते यत्र स्वरः, सः स्वरितसंज्ञको भवति। समाहारः स्वरितः - इत्यत्र समाहारशब्देन उदात्त- अनुदात्तगुणयोः समाहारो लक्ष्यते। गुणगुणिनोः अभेदोपचारः। तेन उदात्तानुदात्तगुणसमाहारवान् अच्, स्वरितः इत्यर्थः।। (अत्र समाहारशब्दे अर्श-आद्यच्)
5. **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्।** (स्वरितस्य आद्यः अंशः उदात्तधर्मवान्, शिष्टोंशः अनुदात्तगुणसंयुतः।)

एवं उदात्त - अनुदात्त - स्वरित लक्षणता सामान्येन निरुक्ता। किन्तु लक्ष्य लक्षण समतोलनेन कतिपये विशेषाः विदुषां निशितदर्शनातिथयो भवन्ति।

6. स्वरितस्य अर्धह्रस्वं उदात्तमादितो भवति, इत्यत्र अर्धह्रस्व शब्दः अर्धमात्राकाले रूढः। अत्र **अर्धमात्रा - अर्धमेव वा** इति ऋक् प्रातिशाख्योक्तस्य विषयस्य सार्वत्रिकता चिन्तनीया। ऋग्वेदे वा शब्देन व्यवस्थितविभाषा स्वीक्रियते।।
7. उदात्तमर्धह्रस्वं इत्यत्र, प्रत्युदाहरणत्वेन दीर्घस्वरितः, प्लुत स्वरितश्च महाभाष्ये पठितौ। प्लुतस्य उदात्तश्रुतिरेव शब्दशास्त्रे विधीयते (वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः इत्यादिना)। **अ इत्यष्टादशानां संज्ञा** इत्यत्रापि, प्लुतस्वरितस्य प्लुतानुदात्तस्य च संभावना अनिराकृता। तदुदाहरणत्वेन -
   a. अनुदात्त प्लुतः **अधस्स्विदासी 3 त् - उपरिस्विदासी 3 त्** इत्यत्र प्रचयगुणकः प्लुतः श्रूयते। पदकाले तस्य अनुदात्तगुणत्वं भवति। तेन प्लुतानुदात्तः संभवतीति। एवमेव **नत्वाभीरिव विन्दती 3।**
8. प्लुत स्वरितस्य उदाहरणम् - अथर्ववेदे शौनक शाखायाम् - **क्षिप्रँ वै तस्य पृच्छन्ति यत्तदासी 3 दिदन्नु ताऽदिति। (शौनक संहिता, द्वादशकाण्डम् - पञ्चमोऽनुवाकः, पञ्चाशत्तमो मन्त्रः)।**
9. उदात्त-अनुदात्तत्वम् अनवस्थितम्। अतः स्वरनिर्णये स्थानमात्रमाश्रीयते, न तु ध्वनेर्विशेषः।

   अत्र उच्च - नीच धर्मौ समान प्रक्रमापेक्षयैव निर्धारणीयौ।। (अतः ध्वनेः ज्यायस्त्वं, कनीयस्त्वं वा न भवति स्वरनियमने हेतुः।)
10. यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आभ्यान्तरशब्देन ओष्ठप्रभृति आकाकलकदेशः अभिप्रेयते। बाह्यशब्देन काकलकदेशात् अधस्तात् वर्तमानः शरीरावयवसमूहो लक्ष्यते।
11. बाह्यप्रयत्नेषु- उदात्तानुदात्तस्वरितानां समूहं विहाय, शिष्टं प्रयत्नाष्टकं भिन्ने काले सम्भवति। स्वरप्रयत्नस्य, तद्भिन्न प्रयत्नाष्टकस्य, तथा आभ्यन्तरप्रयत्नस्य च पौर्वापर्यक्रमो निश्चेतव्यः।।

स्वरभेदः - अर्थभेदः

केवलं वेदाक्षराणामेव स्वरस्य प्राधान्यं वर्तते परम्परागतत्वात्, नान्येषां वचसामिति नैव सम्भाव्यम्। अस्मिन् लोके बह्वीषु भाषासु जनसंवादेऽपि महान्तो ध्वनयः, अक्षरैस्सह श्रूयन्ते, येन कश्चन आकूतम्, काकु ध्वनिः, विषादः, प्रहासः, रौद्रतादि रसाः व्यज्यन्ते। एवं सति, वेदे स्वरस्य लौकिक ध्वन्योश्च कीदृशो भेद इति किञ्चिद्विचारणीयं भवति।

शब्दाः चतुर्विधाः नाम- आख्यात- उपसर्ग- निपात भेदेन। आद्यानां त्रयाणां स्वरभेदः अर्थभेदं संसूचयति। अन्त्यस्य प्रायेण अनुदात्तता सामान्या।

नामसु समास स्वर भेदः

समर्थः पदविधिः इति वैयाकरण सिद्धान्त मनुसृत्य द्वयोर्वा, तदधिकानां वा पदानां संयोजनप्रकारः समासवृत्तिरिति कथ्यते। तत्र चतुर्विधो भवति समासः पूर्व - उत्तर- उभय- अन्य- पदार्थ प्राधान्येन। एकस्य पदस्य स्वरश्रवणेनैव तद्गतः अर्थः विभिद्यत इति वक्तुं श्रुति स्मृति पुराणप्रसिद्धः, इन्द्रशत्रु शब्दकथन प्रसङ्गो प्रथित एव विद्यते।

नामसु लिङ्ग भेदः

तथा च, पुंलिङ्ग नपुंसक लिङ्ग शब्दानामिति भेदः **नब्विषयस्य अनिसन्तस्य इति सूत्रेण** नपुंसकलिङ्गशब्दाना.माद्युदात्तता गम्यते। **ब्रह्म (जज्ञानं)** इत्यादिषु ब्रह्म शब्देन वेदो वा, सर्वगतं परं ब्रह्म वा लक्ष्यते। किन्तु **ब्रह्मा देवानां** इत्यादिषु चतुर्मुखो ब्रह्मा, महर्त्विग्वा लक्ष्यन्ते।

नामसु आमन्त्रित स्वरः

एकवचनं सम्बुद्धिः इति सम्बुद्धि संज्ञा विधीयते। सम्बुद्धौ वर्तमाने सु- प्रत्यये, पदस्य आमन्त्रित संज्ञा विहिता शास्त्रकृता। ततश्च सम्बुध्यमानार्थं प्रत्यायनाय सर्वानुदात्तता च विधीयते। अस्या अनुदात्ततायाः अष्टमाध्यायसूत्रविहितत्वात् आष्टमिक स्वर इति च प्रसिद्धिर्वर्तते। प्रथमाविभक्त्यन्तानां तावत्- आद्युदात्तता, अन्तोदात्तता, द्युदात्तता इत्यदिकं यथालिङ्गं स्वरादेशो भवति।

उदाहरणम् - विश्वे, **देवाः**, ऋतावृधः। (प्रथमाविभक्तिः)

(हे) विश्वे। **देवाः**। शृणुत। इमम्। (सम्बुद्धिः)

आख्यातेषु यद्वृत्ति गतो भेदः

यत्तदोः नित्यसम्बन्धः शब्दशास्त्र मर्यादा। यच्छब्द सम्बन्धिनां पदानां विभक्त्यन्तानामव्ययानां वा यद्वृत्ति शब्देन सङ्ग्रहो वर्तते। तथैव हि, ह इत्यादि शब्दयोगेनापि कश्चन विशेषः प्रतीयते तिङन्तानाम् (धातुरूपाणाम्)। अग्निरग्रसत (अग्निः, अग्रसत) (तै.सं 3-4-3)।। यत्सोमः प्राजनय दग्निरग्रसत। (प्र, अजनयत्, अग्निः, अग्रसत)। यद्वृत्ति- हि शब्दादि योगाभावे, तिङ्तिङः इति सूत्रेण सर्वानुदात्तता सिध्यति, पूर्वोक्तशब्दयोगे सति आद्युदात्तता सम्भवति। बहुत्र पूर्वोक्त शब्दयोगेन समासः, ततस्समास स्वरोऽपि भवति।

उदा- ये, (अणिष्ठाः, तान्, विष्णवे, शिपिविष्टाय, श्रृते, चरुम्, अग्निः, एव, अस्मै, प्रजां,) प्रजनयति।

(साधारण स्वरः- स्वात्, योनेः, प्रजां, प्र, जनयति।

वर्णोत्पत्ति विधानपरीक्षणेन स्वरोत्पत्तौ स्थायि चर्चा

a. **आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया।** एवं विवक्षायां जातायां, तदनुरोधेन कथं वाक्यं प्रयोक्तव्यम्? तत्र कानि पदान्युपादेयानि? को वर्णः प्रयोक्तव्यः? इति निश्चयस्संपद्यते। अथ, तदनुकूलव्यापारः गात्रावयवेषु आरभते।

b. **मनः कायाग्निमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम्।** अयमुत्पाद्यमानः ध्वनिः सँयोगजः । (वंशस्य पाटने लभ्यमानो ध्वनिः विभागजः)।

c. स मारुतः, उच्चार्यमाण वर्णानुकूल्येन ध्वनिपेटिका सङ्गतान् बाह्यप्रयत्नान्

   i. श्रुति स्थानगतान् (फ्रीक्वेन्सी, वेव् लेङ्ग्त् Frequency, Wave Length) उदात्त - अनुदात्त - स्वरितरूपान्

   ii. ध्वनेः भूयस्त्वकनीयस्त्वम् (एम्प्लिट्यूड् Amplitude) ,

   iii. श्वास - अघोष - विवारात्मकान् अथवा नाद् - घोष- संवारात्मकान् ,

   iv. अल्पप्राण - महाप्राणात्मकान्

   v. **एतादृशान् बाह्यप्रयत्नान् सङ्कलय्य**

d. काकलक देशादन्तर्भाविनं आस्यदेशं प्रविशति।

e. तत्राऽस्यदेशे स्पृष्ट- ईषत्स्पृष्ट- विवृत- सँवृत रूपाणि आभ्यन्तरप्रयतनानि भवन्ति।

f. ततः, ओष्ठयोर्मध्याद्वा, नासिकाविवराद्वा बहिर्गच्छन् वर्णरूपतां प्राप्नोति (मारुतः)।

- **प्रसङ्गवशात् प्रस्तुता इतरे अंशाः**

  - ध्वनिपेटिकायाः (लारिङ्क्स्) Larynx प्रयोजनानि - श्वासकोशस्य रक्षणम्, ध्वनिजननमिति द्वयम्।

- तत्रत्यानां तन्त्रीसदृशानां स्नाव्नां (स्नायूनां) सङ्कोच व्याकोचमूलक एव ध्वनेः उच्चावचत्वं (लोयर् फ्रीक्वेन्सी, हैयर् फ्रीक्वेन्सी Lower Frequency/ Higher Frequency) इति,
- तेषां स्नाव्नां (स्नायूनां) अधिकोपयोगेन वा अनैसर्गिकस्थायिप्रयोगेण वा कण्ठध्वनेः विरूपता सम्भवतीति ज्ञायते।

12. एवं सति स्वरगुण हीनः **वर्णः** गुणी (धर्मी) लोके न भवतीति शब्दशास्त्रमर्यादा पूर्वत्र कथिता। सा वैज्ञानिक दृष्ट्या च घटते। किन्तु उपांशु-उपब्दिमत्-अवस्थायां, सः स्वरः अव्यक्त एव भवति, वायोः प्रच्छर्दने न्यूनता कृता इति हेतुना।

13. पुनश्चापरोऽप्यंशः प्रकटितः यत्, स्वतन्त्रतयाऽपि स्वरस्य उच्चारणम् (गानम्) सम्भवतीति। तत्र स्वरः गुणत्वमपहाय, स्वयं गुणी (धर्मी) भवतीति निश्चितम्।
- वर्णोच्चारणं विनाऽपि ध्वनेरुत्पाद्यमानता लोके दरीदृश्यते। यथा स्वराणां (स्थायिभेदमनुसृत्य) उच्चारणं भवतीति, तं अव्यक्तध्वनिरूपेण श्रोतार उपयन्तीति, ***त्रोट् सिंगिंग*** Throat Singing नाम्ना टिबेट् - मङ्गोलिया प्रान्ते तत्प्रसिद्धिरिति प्रदर्शितम्।
- तथा च गायकाः नासिक्यानुस्वारेणापि बहुविधान् गमकसङ्गतीः, स्वरस्थानानि व्यञ्जयन्तः आलपन्तीति लोकसिद्धमेव किल भवति।

ऋग्वेद स्वरितस्य विषयः

14. स्वरितविषये - दीर्घस्वरितः, ह्रस्व स्वरित इति प्रयोगः शास्त्रकृद्भिः क्वचिदपि लक्षणे न दृश्यते। यथा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः (गुणाः) वर्णधर्माः, तथैव उदात्त-अनुदात्त-स्वरिता अपि वर्णधर्मा एव। एवं दीर्घस्वरित इति लोके प्रयुज्यमानस्य पदस्य भावः। **स्वरितगुणक - द्विमात्राकालिक दीर्घगुणकः अच्-**

15. अनेन द्राविडपाठे, उच्यमानस्य ह्रस्वस्य दीर्घोच्चारणम् - सम्प्रदायसिद्धमेव भवति, न तु लक्षणसिद्धम्।
  a. द्राविड देशे स्वरितस्य कालः त्रेधा परिगण्यते। तथैव महाराष्ट्रेषु। आन्ध्र कर्णाटकेषु तावत्, द्वेधा वर्तते।
  b. ह्रस्वस्वरितः - एकमात्रिकः। यथा - **पलि॑क्क्रीः। वा॒ज्य॑क्रमीत्।**

c. दीर्घस्वरितः - द्विमात्रिकः। यथा - **होतारम्।**

d. दीर्घवत् स्वरितः - अध्यर्धमात्रिकः। यथा - **पुरोहितम्।** असँयोगे परतः, पूर्वो ह्रस्वः **एकमात्राया अधिककालमुच्चार्यते**। तदाधिक्यं दीर्घमिव भाति। वस्तुतः, अयं स्वरितः न तु ह्रस्वोच्चारणेन वर्तते, नापि दीर्घोच्चारणेन घटते। अतः, अध्यर्धमात्रिकोऽयं स्वरितः - (इति पूर्वाचार्यः दिवङ्गतः श्री पि वि वेङ्कटकृष्ण भट्टो वदति स्म।) अयं ह्रस्ववर्णप्रयुक्तः स्वरितः, सँयोगे परतः दैर्घ्यं नावलम्बते। स्वस्थितावेव भवति। यथा - **पलिक्नीः।**

e. एतदुच्चारणं सम्प्रदायसिद्धम्। नात्र लक्षणं वर्तत इति, वर्तमानसम्प्रदायस्य ग्रथनरूपेण, तल्लक्षणमुपरिष्टादुक्तरीत्या श्लोकरूपेण सङ्गृह्यते। तदेवम्

1.1.1. **बह्वृचानां स्वरा लोके पठ्यन्तेऽन्यप्रकारकाः। शिष्टोच्चारणरीतिस्तु सङ्क्षेपेण प्रचक्ष्यते।।**

1.1.2. **उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घो प्लुत इति कालतो नियमा अचि।।**

1.1.3. **एषां गुणानां संवेशे नवधाऽच् भवति ध्रुवम्।**

1.1.4. **एकमात्रा भवेद्ध्रस्वो दीर्घस्यैवं द्विमात्रता। त्रिमात्रिकः प्लुतश्चेति कथयन्ति हि पण्डिताः।**

1.1.5. **दीर्घश्च स्वरितो नित्यं द्विमात्रिक इतीर्यते।**

1.1.6. **आस्तेऽसँयोगपरको ह्रस्वश्चाध्यर्धमात्रिकः। दीर्घश्रुतिनिभ स्स्वारो शिष्टैरुच्चार्यतेऽपि तु।**

1.1.7. **दीर्घे गुरुत्वं वर्तेत, न सर्वं गुरु दीर्घकम्। एवं सन्देहविषया स्वारस्यापि द्विमात्रता।**

1.1.8. **सँयोगपरको ह्रस्वो गुरुत्वं भजति ध्रुवम्। तत्र द्विमात्रताव्याप्तिः व्यवस्थितविभाषया।।**

1.1.9. **नेह द्विमात्रता यत्र सँयोगादौ झयश्शलः। अभ्यक्रमीदुदाहारो व्रजन्तन्नि गविष्टये।**

1.1.10. **उपध्मानीय परको जिह्वामूलपरोऽवा। विसर्जनीयपरको ह्रस्वो न स्यत् द्विमात्रिकः।**
स नः कदा चि- दुत नः पितुमित्यपि दर्शनम्।।

1.1.11. **अवसाने च परतो विसर्गोऽध्यर्धमात्रिकः। विपश्चित उदाहारो , गर्भे सन्जायसे पुनः।।**

1.1.12. **ह्रस्वोऽनुस्वारपरको द्विमात्रिक उदाहृतः। असुरं रजस्तुरञ्च त्यदाश्वश्व्यं निदर्शनम्।।**

1.1.13. **सँयोगादा वुत्तमस्स्यात् सँयोगान्त्या झयो यदि। तत्र द्विमात्रता नित्यं मरुत्वन्तं निदर्शनम्।।**

1.1.14. **सँयोगादौ यणां स्थित्यां सँयोगान्ते ञमो यदि। तत्र द्विमात्रता नित्यं विधर्मन्निति दर्शनम्।**

1.1.15. सँयोगाद्यन्तयोश्चापि यणौ स्यातां यदि क्वचित्। तत्र द्विमात्रता नित्यं नृभिर्येमान दर्शनम्।

1.1.16. यत्र यट् सँयुताद्यस्थः सँयोगान्ते झयश्शलः। तत्र द्विमात्रता नेष्टा प्रत्यर्धिं वृक्तबर्हिषः।

1.1.17. लकारस्वरभक्तित्वे द्विमात्रत्वं समीर्यते। पाकदूर्वा व्यल्कशेति, शतवल्शो निदर्शनम्।।

1.1.18. एवं रीत्या बह्वृचानां स्वरितस्तु व्यवस्थितः। महाराष्ट्र द्राविडेषु सम्प्रदाय प्रसिद्धितः।।

16.स्वरितस्य श्रुतिस्थायिभेदः द्राविड - महाराष्ट्रेषु भवति। यो भेदः, आन्ध्र - द्राविड - कर्णाटकेषु नास्ति।

a. इतः परं **समाहारः स्वरितः** इत्यत्र, स्वरितस्य श्रुतिस्थायिभेदः प्रपञ्च्यते।

b. उच्चैस्त्व-नीचैस्त्व-धर्मौ सापेक्षिकौ। एकेन पुरुषेण (बालेन वा) उच्चारितः पदगत उदात्तः, अन्यस्मिन् वाक्ये स्वेन वा अन्येन वा उच्चरितेन अनुदात्तेन समानो भवितुमर्हति। अतः श्रुतिस्थायिनः आधारेण क्रियमाणः निर्णयः, तदुच्चारितस्य तात्कालिकस्थितिं ब्रवीति।

c. उदात्तस्य उच्चैस्त्व धर्मः - उच्चैः प्रयत्नमपेक्षते। तथैव अनुदात्तस्य नीचैस्त्वधर्मः। अयं प्रयत्नः ध्वनिपेटिकागत इति निश्चीयते।

d. अधुना अनयोः समाहारभूतस्य स्वरितस्य का गतिरिति विचारणा। कम्पस्वरे, उदात्तधर्मस्य आद्यत्वं, अनुदात्तधर्मस्य अन्त्यत्वञ्च स्पष्टीभवति। तत्र नीच - उच्च - नीच इति दीर्घकम्पे क्रमः (**अभी 3 (ई)ममह्न्याः**), उच्च - नीचः इति **(न ये1(ए)ऽराः)** ह्रस्वकम्पे क्रमः प्रसिद्धः।

e. किन्तु कम्पभिन्न स्थलेषु, कथं स्वरितस्य उच्चारणं कर्तव्यमिति प्रकृत विचारणा प्रवर्तते।

f. यदि मापके (स्केल् Scale मध्ये) - उच्चत्वस्य 10 (दशमी सङ्ख्या), नीचत्वस्य 5 (पञ्चमी सङ्ख्या) प्रदीयते चेत्। अनयोः समाहारभूतस्य स्वरित्वत्व कतमा सङ्ख्या भवेदित्याशङ्का।

g. अनयोः मध्यमस्थायिनि 7.5 (सार्धसप्तमी) भवेत्? आहोस्वित् द्वयोस्समाहार इति कृत्वा 15 (पञ्चदशी) स्यात्?

h. लोके दाक्षिणात्यैः तावत्, उभयोरपि गुणयोस्समाहारः 10 + 5 = 15 इति श्रुतिस्थायिनमाश्रित्य उच्चारणं क्रियते।

i. महाराष्ट्रीय वैदिकैः 10 सङ्ख्यास्तरे एव किञ्चित् प्रयत्नाधिक्यं, ध्वनिवर्धन रूपेण क्रियते।

j. कौथुमशाखाध्येतृभिः, स्वीये आर्चिकभागस्य उच्चारणे न कोऽपि भेदः प्रदर्श्यते। किन्तु, ते उदात्तात् सन्नतरः (नीचतरः) स्वरितो भवेदिति लक्षणमुदाहरन्ति। अर्थात् 10 (दशम) सङ्ख्यायाः न्यूनता स्यादिति प्रतिपादयन्ति। (7.5 वा 8 वा स्वरितस्य स्थायीति भावः)

k. एवं सति, स्वरितस्य श्रुतिस्थानम् (*पिच्च*) त्रेधा निष्पद्यते।

   i. उदात्तश्रुतेः नीचतरा (7.5) - सामवेदीय कौथुमशाखा लक्षणग्रन्थपर्यालोचनया (न तु गान पद्धतेः[1]),

   ii. उदात्तश्रुतौ एव ध्वन्युल्बणता (10) - महाराष्ट्रीय पद्धत्या,

   iii. अथवा समाहारशब्देन (गुणद्वय संमेलनं) कृत्वा (15), आन्ध्र - कर्णाटक-द्राविड देशीयानां रीतिमनुसृत्य।

l. उदात्त - अनुदात्त - स्वरित शब्दानामपि व्युत्पत्तिरप्यत्र काञ्चन युक्तिं प्रयोजयति।

   i. **उदात्तः** - उत् (उच्चत्वं) आत्तः (आदत्ते),

   ii. **अनुदात्तः** - (उदात्तस्य अधस्तात् वर्तमानत्वात् **अनु** (अनुसृत्य अधस्स्थायिनं श्रुतिस्थानं) आत्तः (आदत्ते)

   iii. **स्वरितः** - स्वः (द्युलोक इव ऊर्ध्वस्थितिं) इतः (प्राप्तः) स्वरः इति।

   iv. एवं पर्यालोचनया, उदात्तात् ऊर्ध्वस्थायिनि उच्चारणम् - यथा दक्षिणदेशे शिष्टैरुच्चार्यते तत् युज्यत इति भाति।

17.स्वरितस्य दीर्घोच्चारण विषये प्रयोजकाः नियमाः

a. **गुरूणि दीर्घाणि** इति वर्तते। (ऋक्प्रातिशाख्ये) तत्र दीर्घाणि गुरूणि भवन्ति इति, दीर्घस्य गुरुसंज्ञा अनेन विधीयते। न तु वैपरीत्येन सर्वाणि गुरूणि दीर्घाणि भवन्तीति। विपरीतनियमे सति, - **पलिक्नीः** इत्यत्रापि ह्रस्वस्य वर्णस्य दीर्घप्रसक्तिर्भवति, या नेष्यते।

---

[1] अत्रापि लक्षण - लक्ष्यभूतगानयोः व्यत्यासः अग्रे प्रतिपाद्यते

b. **उदा - अगन्म** = अत्र नकारस्य द्वित्वं भवति। **पलिक्नीः** = पलिक्क्नीः इत्यत्र ककारस्य द्वित्वम्। पूर्वत्रोदाहरणे दीर्घः उच्चार्यते, नोत्तरत्र। एवमुभयोरपि समाने गुरुत्वे, अन्यतरे नियमप्रवर्तनस्य किं लिङ्गमिति, सम्प्रदायमनुसृत्य सङ्ग्रहः क्रियते।

c. **ह्रस्वस्य दीर्घोच्चारण निमित्ते, गुरुत्वप्रयोजकं संयोगं परिशीलयेत्।**

(हलोऽनन्तरास्सँयोगः)

d. अनुस्वार - विसर्जनीय- जिह्वामूलीय - उपध्मानीयपरकः ह्रस्वः अत्र परीक्षां नार्हति, यतस्तस्य प्रकरान्तरेण दीर्घप्रसक्तेः, तदभावाद्वा। स्तोमम्पुरं रजस्तुरम्)

i. सँयोगादौ उत्तमवर्णानां स्थितिः, वर्गाक्षराणां सँयोगान्तस्थितिश्चेति द्वयं दीर्घत्वं प्रयोजयति। - **मरुत्वन्तः**।

ii. सँयोगादौ आद्यचतुर्णां (झयां), ऊष्मणां (शरां) वा स्थितिः दीर्घत्वं न प्रयोजयति। यथा- अभ्यक्रमीत्, व्रजन्तन्निषे, गविष्टये।

e. अन्तस्थासु उभयधा स्थितिर्वर्तते। तत्र काचन व्यवस्थितविकल्परीतिः सङ्गृह्यते।

i. सँयोगादौ अन्तस्थानां (यणां) स्थितिः, सँयोगान्ते उत्तमानां (ञमां) स्थितिः। यथा - आवन्ने। विधर्मन्। अत्र स्वरितस्य दीर्घत्वमुच्यते।

ii. सँयोगादौ अन्तस्थानां (यणां) स्थितिः, सँयोगान्ते अन्तस्थानां (यणां) स्थितिः। यथा - नृभिर्येमानः। अत्र स्वरितस्य दीर्घत्वमुच्यते।

iii. सँयगादौ अन्तस्थानां (यणां) स्थितिः, सँयोगान्ते आद्यानां चतुर्णां (झयां) स्थितिः।यथा - प्रत्यर्धिन्देवस्य देवस्य। पाकदूर्वा व्यल्कशा। पूर्वोदाहरणे स्वरितस्य द्विमात्रिकत्वं भवति, किन्तु परत्र उच्यते।

iv. सँयोगादौ अन्तस्थानां (यणां) स्थितिः, सँयोगान्ते ऊष्मणां (शरां) स्थितिः। यथा - अ भ्यर्ष स्वायुध, प्रथमा वृक्त बर्हिषः। नोभयत्र स्वरितस्य द्विमात्रिकत्वं भवति।

18.रेफस्य, लकारस्य च स्वरभक्तिः ऊष्मसु परेषु भवतीति शाखान्तरप्रसिद्धिः। किन्तु ऋग्वेदे सर्वस्मिन्नपि व्यञ्जने, परतो भवतीति कथ्यते। तत्र विचारणाया अवकाशः।

a. यथा- प्रत्यर्धिम्, व्यल्कशा इत्यत्र उभयोरपि प्रयत्नभेदः, उच्चारणरीतिभेदोऽपि दृश्यते। तथाऽपि स्वरभक्तुरभयत्र भवतीति अतिव्याप्तिर्वा लक्षणस्य?

19. अन्यशाखा वैलक्षण्येन सामस्वरेषु आर्चिकभागे, उदात्तापेक्षया स्वरितस्य सन्नतरत्वं (नीचतरत्वं) विधीयते। किन्तु तत् उच्चारणे न प्रतिबिम्बितम्।

20. तथा च सामवेद लक्षणं सर्वं, हस्तस्वरेष्वेव (हस्तेन प्रदर्शितेषु स्वरेषु) साध्यते, न तु कण्ठस्वरे। कण्ठस्वराणां तावत् सङ्घातरूपः स्वरप्रकारो भवति। अस्मिन् प्रकारे, उच्यामानानां सर्वाणां स्वराणां समानता न भवति। यस्मिन् स्थायिनि प्रथम स्वरः उच्चार्यते, तस्मिन्नेव स्थायिनि चतुर्थो वा पञ्चमो वा उच्चार्येत। तत्र स्वरभेदः हस्तेनैव ग्रहीतुं शक्यते, न तु श्रवणेन।

21. एवं सति, सामगान पद्धतिः गुरुमुखोच्चारणपूर्वक ग्रहण- स्मरण- मननैरेव रक्ष्यते। यदि क्वचित् तृटितं चेत्, पुनस्स्मारणाय उपायन्तरं न वर्तते। **तदेवं सामगाने बहूनां गानप्रकाराणां सद्भावः, लक्षणशास्त्राऽधाररहितत्वमिति द्वयं विद्वद्भिरवधार्यम्।।**

22. अथर्ववेदस्य लक्षणग्रन्थौ प्रातिशाख्यं, माण्डूकी शिक्षा इति वर्तेते। वर्णोच्चारणविधिः शिक्षायाः ज्ञायत इति सामान्यः अंशः। **यत्तु आथर्वणं प्रातिशाख्यं वर्तते, तत्र विशिष्टः एकः अंशो भवति, यत्र अर्थवशात् स्वराणां व्यत्ययो कीदृश इति विस्तरेण प्रत्यपादि। यथा - ब्रह्मणा, ब्रह्मा इत्यादिकम्।**

23. लुप्तस्वरकाणां (संहिता, ब्रह्मणोपनिषद् ग्रन्थस्थानां) वेदाक्षराणां व्याकरण प्रातिशाख्यानुरोधेन स्वरसंयोजनं कर्तुमुचितं भवति, येन अर्थनिर्णयः- अर्थस्मारणञ्च सुलभं भवति। परन्तु, एतत्कार्यस्य निर्वहणं परिषदैव कर्तव्यं भवति, येन निर्दुष्टं पाठमुपलभ्येत।।

24. तथा च श्रुतान् शास्त्रीय विषयान् स्वीयानुभवेन संयोज्य, स्वरोच्चारणपद्धतिं निश्चिनुयात् वेदाध्येता, येन कालस्य- स्थायिनः- ध्वनेश्च निर्धारणं क्रियते, निर्दोष पाठसम्पादमपि सम्पद्यते स्वेषामाचार्याणा मनुग्रहात्। नमो गुरुभ्यः।

वंशीकृष्ण घनपाठी

Tuesday, 26 January 2016

Director

SGS VedaNidhi Academy & Masters' Institute
Avadhoota Datta Peetham